

פוליטיקה ושירה ביצירת ר' שלום שבזי

א. פתיחה: השירה העברית בימי הביניים כשירה פוליטית

השירה העברית בימי הביניים היה מורכב משתי חטיבות עיקריות: שירת קודש פולחנית המתבצעת בבית הכנסת, ושירת החול המבטאת את מציאות החיים – לעתים המדומיינת – שמחוץ לבית הכנסת. שירת הקודש התגבשה בתקופה שלאחר חורבן הבית השני, כלומר בתקופה של חוסר עצמאות מדינית לעם ישראל, עניינה העיקרי היה הנושא הדתי-הלאומי, המיוצג בצירוף 'גלות וגאולה'. כלומר היה בנוי על המעגל האסכטולוגי המורכב משלושה יסודות: הגעגועים לעצמאות המדינית מתקופת המקרא, תיאור מצב ה'גלות' (אם הפזורה מחוץ לארץ ישראל ואם השעבוד לשלטון הרומאי, ואחר כך לשלטון הביזנטי, בארץ ישראל), והכיסופים לגאולה המחזירה את האומה למצבה המדיני בתקופת המקרא. שירת הקודש נעשתה אפוא ביטוי עז לתחושות הקשות של עם ישראל בעקבות איבוד העצמאות ובמיוחד כלפי השלטון הביזנטי שרדף את הקהילות היהודיות בארץ ישראל אף מבחינה דתית. אך שירת הקודש לא התייחסה באופן מפורש לשלטון הזר או לאירועים היסטוריים ספציפיים, אלא לרעיון המופשט של הסבל ב'גלות'.¹

אופי זה של השירה העברית החל להשתנות בעקבות התמורות המדיניות, החברתיות, הכלכליות והרוחניות במרכזי היהדות הגדולים – תחילה בבבל ובצפון אפריקה ואחר כך, ובעיקר, בספרד. בצד המשך קיומו של הפיוט הליטורגי והתייחסותו לסבל הנגרם על ידי השלטון הזר, נפתחו מכוח התמורות הנ"ל שערי השירה העברית בפני השירה הערבית, שעוד מראשיתה לא היתה פולחנית, ובכלל כך החלה להתפתח בשירה העברית מגמה חדשה של שירת חול, המנותקת לחלוטין מן הפולחן הדתי. המשוררים העברים החלו לחקות את השירה הערבית בת זמנם, שמאז ייסוד הכליפות העבאסית בבגדאד באמצע המאה השמינית נעשתה שירה חצרנית מובהקת. קו אופי זה ניכר בייחוד משירי השבח (מדיח) לכבוד השליטים ברמות השונות, למן הסמכות העליונה הגבוהה ביותר של הכליף ועד אחרון שליטי המחוזות או ראשי השבטים. לצד שירי השבח שימשו שירי הגנאי (הגאא) שכתבו המשוררים נגד מתנגדי אותם השליטים שזכו לשירי שבח מפרי עטם.

1 על שירת הקודש העברית ראו פליישר תשס"ז.

אמת, האופי הפוליטי של השירה הערבית הוקנה לה כבר בראשית ימי האסלאם, כאשר שימשה ככלי יעיל למדי במאבקים הסוערים בין החסידים הקנאים של מוחמד נביא דת האסלאם החדשה לבין מתנגדיו שהיו נחרצים לא פחות מהם. לעומת זאת, שירת החול העברית החדשה מן המאה העשירית ואילך לא נכתבה במסגרת פוליטית מובהקת, לפי שליהודים לא היה שלטון משלהם ומעמדם בממלכות המוסלמיות השונות היה אך מעמד של מיעוט דתי נסבל שאינו רשאי בשום פנים ואופן ליטול חלק בהתגוששויות הפוליטיות. אף אותם אישים יהודים, שמילאו תפקידים רמי מעלה בשלטון המוסלמי – במצרים ובספרד – לא היו למעשה בעלי מעמד עצמאי אלא תלויים לחלוטין בבעל חסותם. לכן, שירי השבח הראשונים שכתבו משוררים יהודים בבבל במאה העשירית כחיקוי לשירי השבח הערביים לא נועדו לפאר שמם של אישים יהודים פוליטיים אלא את שמם של מי שעמדו בראש ההנהגה הרוחנית או החברתית של הקהילות היהודיות, ולעתים רחוקות אף של אלו שהיו מקורבים לשלטון המוסלמי.² מכל מקום, מן המאה הי"א המשוררים היהודים בארצות המזרח להגיב ביצירתם על המאורעות הפוליטיים – בדרך כלל כביטוי לסבל שנגרם לקהילותיהם בעקבות מאורעות אלו, אך לעתים אף לאירועים פוליטיים שלא היו קשורים ישירות לקהילות אלו.³

גם בשירת החול העברית בספרד, שבה ניהלו היהודים חיי חברה בחיקוי מסוים של החברה החצרנית המוסלמית, נכתבו שירים שנועדו בעיקרו של דבר לפאר דמויותיהם של אישים יהודים רמי מעלה בשלטון המוסלמי, כגון חסדאי בן שפרוט שניהן שנים רבות כסמכות הפוליטית הגבוהה ביותר לאחר השליט עצמו, הכליף עבד אלרחמן השלישי בקורדובה (912–961) ובדומה לו שמואל הנגיד בחצר שליטי גרנדה (1027–1056). אך בשירי השבח הללו לא היתה התייחסות של ממש לשלטון הזר. זו נשארה בשירה הליטורגית, הקשורה כאמור לפולחן הדתי בבית הכנסת המבטא את האתוס הלאומי- הדתי של עם ישראל, על פי המודל של המעגל האסכטולוגי הנ"ל. רק מיצירתו הפואטית של אברהם אבן עזרא (1089–1164) אנו יכולים למצוא כי שירת החול והפיוט הליטורגי כאחד משמשים ביטוי למצב מדיני אקטואלי. זאת בעקבות הרדיפות הקשות שבאו על עם ישראל מצד השלטון הקנאי של המונחדון בצפון אפריקה ובדרום ספרד, רדיפות שגרמו למעשה להרס כמעט מוחלט של קהילות היהודים באזורים אלו.⁴

2 על שירי השבח העבריים במזרח במאות העשירית-הי"א ראו טובי תש"ס, עמ' 49–52; טובי תשס"ח.

3 ראו דן-הייר וישעיה 2013.

4 על שירי אברהם אבן עזרא בנושא הנדון ראו טובי 2012; על השפעת המשורר המוסלמי האנדלוסי אבו עמאר בשירים אלו ראו גרל 2013.

ב. שירת תימן הקדומה כשירה פוליטית

בראשיתה היתה שירת תימן, כפי שהיא מוכרת לנו מאז המאה הי"ב, שירה ליטורגית, כלומר יצירה ספרותית הקשורה לפולחן הדתי, לתפילה המבוצעת בציבור בבית הכנסת. הכוונה בעיקר ליצירת שני משוררים: דניאל בירב פיומי ואברהם בן חלפון.⁵ מבחינה זו היתה זהה בייעודה לשירת הקודש העברית הביניימית, בייחוד זו שנוצרה בספרד. כלומר, האופי הפוליטי שלה היה כללי, בלא כל התייחסות לשלטון מסוים או לשליטים מסוימים בתימן, אף שבמאה הי"ב היו יהודי תימן נתונים לרדיפות לא מעטות ואפילו להמרת דת כפויה עליהם מצד השליט המוסלמי מן השושלת המצרית האיוֹבִית. בגין רדיפות פנו יהודי תימן אל הרמב"ם, ששירת כחצר הסולטאן במצרים, וקיבלו ממנו את 'איגרת תימן' המפורסמת, שבה עודדם והזהירם מלנהות אחרי משיח השקר שקם מקרבם באותה עת. אף לא היתה התייחסות אל האסלאם דווקא כשלטון מדכא אלא אל השלטון הזר שסומל בשמות עשו וישמעאל כאחד, ללא כל הבחנה מכוונת לשלטון הנצרות ולשלטון האסלאם, כפי שהיה מקובל בימי הביניים בפיוט העברי ובספרות העברית בכלל בקרב הקהילות היהודיות האחרות. אף שירת החול המועטה שכתבו יהודי תימן באותה תקופה, המיוצגת בעיקר על ידי שירי אברהם בן חלפון הנ"ל, משוחררת ממגמה פוליטית כלשהי. זאת לבד משיר אחד של משורר זה, שנכתב ככל הנראה בהשפעת שיר של יהודה אלחריזי. שיר סטירי חריף זה, שבו לועג המשורר על מנהגי המוסלמים בצום הרמצאן,⁶ יחיד במינו בתקופה זו ולמעשה גם בתקופה שלאחר מכן בשירת תימן, שבה התרבו הביטויים השליליים כלפי האסלאם והמוסלמים, כפי שנראה להלן.

עם נפילת השושלת האיוֹבִית באמצע המאה הי"ג ועלייתה לשלטון של השושלת הרסולית המקומית (1229–1454) נקלעו יהודי תימן לחיי שלווה יחסיים במשך כמאתיים שנה. תקופה זו מצטיינת גם בפריחה ספרותית זוהרת שכללה עיסוק בפרשנות המקרא, בעריכת ילקוטי מדרשי, במדעים, בבלשנות ובפילוסופיה, בדרך כלל בערבית-יהודית. בעיקר יש לציין את המגמה הייחודית של פרשנות אלגורית לתורה ולמדרשי חז"ל. אף השירה החלה לשמש, מאמצע המאה הט"ו, כלי להבעת הגיגים פילוסופיים המיוסדים על השיטות הפילוסופיות היווניות בלבושן הערבי-המוסלמי והתעלתה למעשה מן ההקשר הלאומי היהודי, ואף זאת בערבית-יהודית, שנכנסה זו הפעם הראשונה לשירה היהודית בתימן.⁷

5 על שירת תימן הקדומה ראו טובי תשנ"א.

6 ראו שם, עמ' 162–163.

7 ראו טובי תשמ"ז.

ג. הרקע המדיני להתעצמות היסוד הפוליטי בשירת תימן

מצב זה החל להשתנות במחצית השנייה של המאה ה־15, עם עלייתה לשלטון של השושלת הטאהרית (1454–1517), שיחסה ליהודים היה פחות נוח מזה של הרסולים. לקראת סוף המאה ה־15 ובראשית המאה ה־16 ניסו פורטוגל והאימפריה העותמאנית להשתלט על דרום תימן והארץ שידעה רוגע מדיני במשך כמאתיים וחמישים שנה נקלעה שוב למלחמות בין כוחות פוליטיים שונים, מקומיים וזרים. המצב החמיר במיוחד כאשר כוחות השושלת הזיידית ששלטה בצפון הארץ החלו להילחם בתורכים שהשתלטו על תימן בשנת 1516 והיהודים היו נתונים מחדש למסכת רדיפות מדיניות ודתיות. יש לזכור, כי מאז אמצע המאה ה־15 הקצינו חכמי הכת הזיידית את יחסם ליהודים בהשפעת חכמי האסלאם מן האסכולה החנבלית, כגון 'גִּזְרַת היתומים' המפורסמת, שלפיה חייב השלטון המוסלמי להעביר לרשותו יתום יהודי ולגדלו כמוסלמי. לא ייפלא אפוא שלמן סוף המאה ה־15 התחדשה הפעילות המשיחית בקרב יהודי תימן, כביטוי למצוקה המדינית שנקלעו אליה. בעקבות החמרת מצבם המדיני החלו יהודי תימן לבטא זאת בכרוניקות ואף בספרות היפה. התעודה הספרותית החשובה ביותר לכך הוא 'ספר המוסר' של ר' זכריה אלצאהרי, בן המאה ה־16. בחיבור זה, הכתוב במתכונת ספרות המקאמות הקלסית מימי הביניים, הביא המחבר טקסטים רבים בפרוזה חרוזה ובשירה שקולה המתארים את הרדיפות נגד היהודים.⁸ אולם ראשון משוררי תימן שכתב שירים המוקדשים לאירועים היסטוריים מסוימים, ומטבע הדברים היו אלו אירועים טראומטיים מבחינת הקהילה היהודית, היה יחיא בשירי. בשני שירים בערבית-יהודית תיאר את מצוקות יהודי צנעא בעת כיבוש העיר מידי התורכים על ידי האמאם הזידי אלמא'יד אבן אלקאסם בשנות העשרים במאה ה־16,⁹ כיבוש שסימן את התחלת ההידרדרות החמורה במעמד המדיני, החברתי, הכלכלי והדתי של יהודי תימן תחת שלטון השושלת הזיידית.

מכל מקום, השינוי המהפכני המהותי בשירת תימן, כלומר היותה כלי הביטוי הרוחני העיקרי של יהדות תימן, שנושא הגלות והגאולה נעשה בה בעל חיות ומשמעות פוליטית קונקרטית ביותר, חל ביצירת יוסף בן ישראל, בן זמנו לערך של יחיא בשירי, ועוד יותר מכך בזו של קרוב משפחתו הצעיר ממנו – שלום שבזי (1619–1680+). יוסף בן ישראל, שהיה עד להקשחת יחסם של השלטונות התורכיים ליהודי תימן כשהחל המרד הזידי נגדם ולתמורות הרעיוניות השליליות מבחינת היחס ליהודים שחלו בקרב חכמי הכת הזיידית שעמדה להחזיר לעצמה את השלטון בתימן, נתן ביטוי עז בשירתו לתחושות הקשות של יהודי תימן ולתגובותיהם הרעיוניות לכך. בכך נעשה הנושא הדתי-הלאומי, בפן הייחודי שלו, כפי שנראה להלן, לנושא העיקרי שמילא את שירת

8 ראו צאהרי תשכ"ו, עמ' 32–37.

9 ראו רצהבי תשט"ו.

תימן הקלסית, גם בסוגות שירה שלכאורה אין להן נגיעה הכרחית בנושא זה. שלוש פנים לתגובות הללו:

א. פיתוח שירה אסכטולוגית משיחית המתארת בצבעים עזים ובחיוניות תוססת את המציאות המדומינת של הגאולה העומדת מאחורי הכותל, מציאות שבה ישלוט עם ישראל באויביו המוסלמים.

ב. תיאור המאורעות עצמם, מתוך תחושה עמוקה שיש להשאיר תיעוד נאמן לדורות הבאים; זאת לא רק בכתיבה כרוניקאית אלא אף בשירה. בעקבות כך, נעשתה השירה הכלי העיקרי, עד המאה הי"ח, ששימש את יהודי תימן לצורך תיעוד זה.

ג. ביטויי נקמה ובוז קשים כלפי השלטון הזיירי, שייצג מבחינת יהודי תימן את האסלאם כולו.

את זכות הראשונים בהכללת שלושת סוגי התגובות הנ"ל, שהיוו מכאן ואילך מאפיין מובהק של שירת תימן, יש להעניק לזכריה אלצ'הרי ועוד יותר מכך ליוסף בן ישראל, שיש לראות בו המייסד האמיתי של שירת תימן הקלסית,¹⁰ אף ששלום שבזי, בן משפחתו בן הדור שלאחריו, הוא ששכלל ועיצב אסכולה זו. כמייצג נאמן של שירת יוסף בן ישראל בענייננו, נביא בזה שיר קצר מסוג ה'נשיד' שביטא נאמנה את יהודי תימן בכל הדורות מאז ימיו באשר לתגובותיהם הרגשיות העזות כלפי שלטון האסלאם הזיירי המדכא. שיר זה נקלט כמעט דרך קבע בדיואנים כתובי היד של יהודי תימן ואחר כך במהדורות הנדפסות, ואף היה נהוג לשוררו במסגרות החברתיות השונות – בימי מועד ובימי חול:

יִשְׁקֶף אֱלֹהִים מִמַּעוֹן קִדְשׁוֹ וַיֵּן כָּל שׁוֹנְאֵי עַמּוֹ כְּהֶרֶף עֵין

הִנֵּה יֵי קָם וַנִּצֵּב עַל אֲנָךְ יִשְׁקֶם לְכוֹס רַעַל, אֲכַל לֹא יֵין

וַיִּמְהָרוּ בָם מִלְּאֲכֵי מִשְׁחִית לְהָךְ אוֹתָם בְּחֹצֵי יָהּ וּבְכָלֵי יֵין

סוּרֵי רְאִי צִיּוֹן בְּנִחְמַת בְּנֵךְ עַתָּה כִּי אֲשֶׁר יִהְיֶה לְבָעַר קֵין

פְּלִטֵי קָרָא יוֹם אֲשֶׁלְפָה חֶרֶבִי וְאָךְ בָּם כָּל יִפָּה מִרְאָה וְחִמְדַּת עֵין

ד. האירועים המדיניים הקשים שחווה שלום שבזי במהלך חייו

כבר בימי ילדותו היה שלום שבזי צד לאירועים קשים שהחלו לעבור על יהודי תימן במהלך המאה הי"ז. זמן קצר לאחר הולדת שבזי (1619), הקשיח השלטון התורכי את יחסו ליהודים, ככל הנראה כדי למצוא חן בעיני האוכלוסיה המקומית שנהתה אחר

המרד הַיְיִדי בשלטון הזר. המושל התורכי בדרום תימן גזר שמד על הקהילות היהודיות באזור זה ומי שלא נענה לכך היה נתון למסכת התאנויות חמורה. כך בשנת 1625 נאסרו רבים מראשי הקהלות, ובכללם יוסף בן אביגד אבי שבזי, שהיה משורר בפני עצמו. נכבדים אלו הוכו עד זב דם, נקשרו באזיקים ונכלאו בבית סוהר, שם הוטלה להם עבודת פרך קשה. רק לאחר שנה שוחררו מן הכלא, אך נאלצו לנדוד ממקום למקום במשך שנתיים הם ומשפחותיהם, ובכללם שלום שבזי הקטן, בשל הרעב הכבד שפקד את הארץ. הרווחה באה לכאורה לאחר שעלה בידי המורדים הַיְיִדים לסלק התורכי מתימן בשנת 1629. אולם עם עליית האמאם אלמַתְוֶּכֶל אסמאעיל לשלטון (1644–1676) חל מפנה מכריע במצב היהודים בממלכה האמאמית בתימן תחת שלטון השושלת הקאסמית. הוא נקט מדיניות עוינת ביותר כלפי היהודים, בין היתר בשל הטענה כאילו היהודים היו לצד התורכים במרד המקומי נגדם. אסמאעיל, שהיה אדוק בדת האסלאם, החיל במלואם את חוקי האפליה נגד היהודים, כגון האיסור על רכיבה על חמור, הליכה לשמאל מוסלמי, כיבוד מוסלמי, הענשת יהודי במלקות אם הפר חוקים אלו ופסילת עדות יהודי נגד מוסלמי.

לא ייפלא אפוא שבתקופה זו גאו הרגשות המשיחיים של יהודי תימן, וכאשר הגיעו לתימן השמועות על שבתי צבי בשנת 1666, נתפשו להן לא מעט מיהודי תימן, ובכללם שבזי עצמו, אף שבית הדין בצנעא שלל לחלוטין את האמונה במשיח שקר זה. יתר על כן, גם לאחר שנגלה שבתי צבי כמשיח שקר, פיתחו חסידי המשיחיות מקרב יהודי תימן את האמונה שהמשיח אמור להיגלות בתימן עצמה בשנת 1667. הגדיל לעשות אחד מחכמי צנעא, סלימאן אלגמל, שבא למושל צנעא מטעם האמאם אסמאעיל ודרש ממנו להעביר אליו את השלטון, שכן הגיעה גאולתם של ישראל. תגובת האמאם היתה קשה ביותר. הוא ביטל למעשה את מעמדם של היהודים כבני חסות (דְּמִיִּים) נסבלים על פי מסורת האסלאם מאז ימי הנביא מוחמד. שורת הגזירות כללה החרמת רכוש, מימוש גזרת היתומים, חורבן בתי כנסת, ובכלל החמרה קפדנית בביצוע חוקי האפליה נגד היהודים. אולם במודעות ההיסטורית של יהודי תימן נודעה שנת 1667 בשם 'שנת העטרות' (סנת אלעמאים), על שם האיסור שהוטל עליהם באותה שנה לחבוש לראשם כיסוי מפואר, כפי שנהגו לעשות עד אז, באופן שנאלצו לכסות ראשם בבגד העליון שעליהם או בכיפה קטנה ופשוטה, כמנהג אנשים מדלת העם.

זאת ועוד, האמאם אסמאעיל ביקש לממש באופן קיצוני את ביטול מעמד בני החסות של היהודים, כלומר ביטול זכות הישיבה שלהם בתימן כמיעוט דתי. הוא ערך סדרת התייעצויות עם חכמי הדת שהנושא העיקרי בהן היתה הסוגיה אם דין ארץ תימן כדין חצי האי ערב כולו, שעל פי המסורת המוסלמית קבע הנביא מוחמד לגביו, כי "לא תהיינה שתי דתות בערב"; כלומר איסור דתי להותיר בו מיעוטים דתיים. האמאם אימץ למעשה את דעת חכמי האסלאם שפסקו כי תימן היא חלק בלתי נפרד מחצי האי ערב, כלומר על היהודים להמיר דתם לאסלאם או לעזוב את הארץ. אך הוא עצמו לא מימש

את הפסק הדתי, אלא ציווה על ערש מותו בשנת 1676 את האמאם שירשו, אלמהדי אחמד, להוציא את הדבר לפועל. מאחר שבני הקהילות היהודיות סירבו להתאסלם, החל האמאם החדש לפעול מבחינה מדינית לגרש את היהודים מתימן, אך בשל קשיים לוגיסטיים הוחלט לגרשם לאזור העיירה מְוֹזַע שבמערב תימן, לא הרחק מעיר הנמל מוכא שעל ים סוף, אזור צחיח נגוע מחלות, שהחיים בו קשים מנשוא. נראה שהבחירה במקום זה נבעה מטעם כפול: ראשית, במוכא חיו נוצרים נתינים זרים שעסקו במסחר, כלומר מקום שכבר היו בו מי שאינם מוסלמים; שנית, תנאי החיים הקשים יאלצו את היהודים הגולים להתאסלם כדי להציל את חייהם. אך אפשר שהגירוש למקום זה לא היה אלא כינוס היהודים במקום אחד קרוב לעיר הנמל, כדי לגרשם בשלב יותר מאוחר אל מחוץ לגבולות הארץ. הגירוש למְוֹזַע היה בשנת 1679 והאירוע שנחרת עמוק במודעות ההיסטורית של יהודי תימן קרוי בשם 'גלות מְוֹזַע'. למעשה, היה זה האירוע הטראומטי ביותר בכל ההיסטוריה של יהודי תימן. אירוע זה מהווה קו פרשת המים בין שתי תקופות בתולדות יהודי תימן לפחות מאז המאה ה־17. יהדות תימן שינתה פניה בעקבות אירוע זה, גם לאחר שוב הגולים למקומותיהם הראשונים בתום כשנה וחצי.¹¹ על עצמתה הייחודית של 'גלות מְוֹזַע' יש ללמוד גם על פי נוכחותה בשירת יהודי תימן, כפי שנראה בסמוך.

ה. התגובה לאירועים המדיניים בשירת שבזי

כאמור, התעצמות הציפיות המשיחיות בשירת תימן באו לידי ביטוי כבר ביצירת זכריה אלצאהרי ויוסף בן ישראל במחצית השנייה של המאה ה־17 ובראשית המאה ה־18. שבזי. אך הם גאו עוד יותר במחצית השנייה של המאה ה־18, בעקבות הלחץ המדיני, הדתי, הכלכלי והחברתי המתגבר בתקופה זו. הדבר ניכר היטב לא רק בשירה, אלא גם בפרשנות של תופעות טבע. כך מספר שבזי בפירושו 'חמדת ימים' על התורה, כי בשנת הולדתו, 1619, "עלו שני כוכבים מן המזרח ויש להן זנבות כמקלות אחד שהה ט"ו יום ואחד שהה מ' יום והיו אומרים שהן כוכבי המשיח". שבזי אף רומז שמא הוא המשיח המצופה: "כי יש אומרים ביום שעלו הכוכבים נולד המשיח. דברים אלה כתב שבזי בשנת 1646, כשנתיים לאחר עלייתו לשלטון של האמאם אסמאעיל, אך נראה שעד אז לא סבלו היהודים מרדיפות דתיות-מדיניות. על כל פנים, בשירים שכתב שבזי בתקופת חייו הראשונה, הוא מרבה לדבר על קשיי חייו הפרטיים, קשיים כלכליים וחברתיים, וממעיט באופן יחסי לעסוק בנושא הלאומי. בשלב מסוים, שאין בידינו לתחום אותו בדיוק, החל שבזי לראות עצמו כנציג הקהילה היהודית בתימן, ואולי אף כנציג עם ישראל שבגלות כולו. מכאן ואילך, שירתו מוקדשת כמעט כולה לנושא הלאומי – לתגובה לאירועים הקשים שבאו על קהילת יהודי תימן.¹²

11 על 'גזרת העטרת' ועל גלות מוזה ראו טובי תשמ"ו, עמ' 82–150.

12 על חיי שבזי ראו טובי תשע"ג, עמ' 7–21.

1. שירה אפוקליפטית-אסכטולוגית

ספרות יהודי תימן משופעת בחיבורים אפוקליפטיים הכתובים בפרוזה בערבית-יהודית ורבים מהם הועתקו ממקורות מוסלמיים בתימן – שכן מתח משיחי היה שורר בקרב האוכלוסיה המוסלמית שבה כמעט דרך קבע – תוך כדי שינוי והתאמה לאסכטולוגיה היהודית. יש לציין בייחוד את סוגת השירים האפוקליפטיים הכתובים בערבית-יהודית ובהם מתוארות בחיזיונות רבה ובצבעים עזים מלחמות שיתחוללו בקץ הימים עם בוא המשיח. שירים אסכטולוגיים אלה ארוכים ביותר ומספרם מגיע לעשרות רבות, והם פותחים בדרך כלל במלים "בְּרֶק בְּרֶק" או בצירוף דומה להן, כאות להתרחשות על-טבעית, כאחד מן הסימנים המבשרים את בוא המשיח. מייסד סוגת אלו של חזיונות הגאולה הפואטיים הוא יוסף בן ישראל, ובעקבותיו הלכו משוררים רבים, ובכלל כן שבזי. מקום ההתרחשות בשירי שני המשוררים הללו הוא תימן, על פי האמונה שפיתחו יהודי תימן כי המשיח ייגלה בארץ גלותם דווקא. הכוחות הפועלים הם צבא המשיח היהודי מול צבא האסלאם והניצחון המובהק הוא כמובן לצד המשיח היהודי. אין ספק, שהקונקרטיות הגאוגרפית המקומית בשירים אלו, המוכרת היטב ליהודי תימן, העניקה למציאות המדומינת חזיונות ומוחשיות ממשיית בעיניהם.

אך שבזי ידע גם לעדן את העצמה האסכטולוגית של השירים מן הסוגים הללו, בעיקר בשירי חזיונות הגאולה שלו שבהם גדול יותר חלקה של העברית ביחס לערבית ועל ידי שימוש מרובה אך מעודן של יחסי האהבה האלגורית בין עם ישראל לבין השכינה מחד גיסא ובין השכינה לבין הקב"ה כממצעת ביניהם מאידך. שירים אלה אינם נזקקים לתיאורי המלחמות האירועים הטראומטיים בתקופה האסכטולוגית, אלא מציירים בצבעים של געגוע, של התרגשות ושל התפעמות את החיים האידיאליים והאידיאליים בארץ ישראל, בחצרות המקדש הבנוי לתפארה והכהנים המקריבים זבחי רצון לפני הבורא, באווירה רוחנית של לימוד תורה על רקע של חזיונות שלווה שאין בה כל מום, כאהבת חתן וכלה תחת חופתם ובליל כלולותיהם. הגלות והגויים המשעבדים אינם נזכרים אלא במלים קצרות, כאילו אין הם קיימים בתחושה זו של התעלות לאומית.

כמצוין לעיל, המתח המשיחי העצום שאפף את יהודי תימן ושנבע מהקשחת יחסו של האמאם אסמאעיל כלפי היהודים כמיעוט דתי נסבל, הביא רבים מהם לנהות אחרי השמועות על הופעת המשיח בדמות שבתי צבי, אף שההנהגה הדתית והחברתית של יהודי תימן בצנעא, שהיתה קהילת הראש בתימן, דחתה את הציפיות המשיחיות שנקשרו לשמו של שבתי צבי. אך שבזי, שהערכתו לחכמי קהילת צנעא היתה מופלגת ביותר, כפי שהתבטא פעמים רבות בשירתו, ואף היה מיורד באופן אישי עם כמה מהם, לא אימץ את חוות דעתה של ההנהגה בצנעא והביע בשירתו את אמונתו המלאה במשיחיותו של שבתי צבי. כך כתב בשיר 'אדון הכל מחיה כל נשמה', אחד השירים המבוצעים ביותר על ידי יהודי תימן, לאחר שהוא מתאר את על דרך האלגוריה את

האהבה בין הקב"ה-הדוד לבין השכינה-בת נדיב: זמירות מְכַנֵּף אֶרֶץ שְׁמֵעָנוּם / צְבִי צְדִיק בְּמִזְרְחָהּ וְיָמָה 'צְבִי צְדִיק' אינו אלא שבתי צבי. בדומה לכך אומר שבזי בשיר הקצר 'משוך החן להשפיע על הדסה', שגם הוא מן המבוצעים ביותר: שְׁמוּעָה נִשְׁמָעָה פִּי בָּא מְשׁוּשָׁה / וְלָהּ מָקוֹם בְּעִיר שְׁלֹם. 'הדסה' היא כינוי לעם ישראל ו'שלם' היא ירושלים. ויש שהוא מייחס את שמועת הגאולה ל'דוד-הקב"ה', כגון בשיר 'אהוב לבי לבת נדיב באהבה יחלה': שְׁמוּעַת דָּוִד תִּשְׁמָע לְלִבִּי יוֹם נְדוּד; ועוד לפני כן הוא מבקש מן האל: שְׁלַח יְנוּן מְשִׁיחֵנוּ וְעוֹרֵר חֶסֶדְךָ. בכמה משיריו מתאר שבזי את הגאולה כאילו כבר אירעה, כגון בשיר 'דבר ליונתי תפתח דלתיה', שבו פונה הקב"ה אל העם הגולה בדברי ריתוי על שהם יושבים במקום גלותם ואינם באים לארץ ישראל: יִשְׁעָה כָּכָר הוּא בָּא אֲשִׁיב שְׁבוּתָהּ / הִנֵּה מְבַשֵּׁר טוֹב אֲשָׁמִיעַ בְּאֲזִנָּיהָ.

המשיח מצטייר בעיני שבזי כגיבור מלחמה, על פי מדרשי הגאולה מימי הביניים הקדומים, וכן על פי ספר 'הזוהר'. בשיר 'איומה בהר המור' פונה המשורר אל המשיח, המכונה בפיו 'צמח' על פי שמו בספר זכריה (ו,יב). אבל מייד לאחר מכן הוא נוקב בשמו ב'זוהר' (ג, דף קצד, ב): שְׁרִיָּה חֲגוּר חֶרֶבְךָ / וְהִשְׁתַּת גְּדוּד אוֹיְבֶיךָ.

בשיר 'בחלום לילה חלמתי' מזכיר שבזי בפירוש את נתן העזתי – נביאו של שבתי צבי שהפיץ את השמועות על בוא המשיח – ואת תגובת יהודי תימן לשמועות הללו: זֶה שְׁנַת הַתִּכּוֹ"ו לְמַנְיָן / אֶקְבָּצָה מְקֵנָה וְקִנְיָן / עֲמִידָה צִיּוֹן בְּכִנְיָן / אֲזִ שְׂדֵה גוֹלָה מְכַרְתִּי / עַל בְּנֵי עוֹלָה פְּדַעְתָּם / יוֹם דְּבַר נָתַן שְׁמַעְתִּי / נָפְלוּ אוֹיְבֵי בְּרִשְׁתָּם. אכן ממקורות אחרים ידוע, כי עם בוא השמועות על שבתי צבי היו מיהודי תימן שהחלו למכור את נכסי דלא נידי שלהם, קרקעות ובתים. שבזי – כאמור, בניגוד להנהגת יהודי תימן – האמין לשמועות הללו ואף הטיף בשירו זה, ויש להניח גם בדרכים אחרות, לממש את השמועות על הגאולה על ידי עלייה לארץ ישראל. כך זירז בשיר הנ"ל את ידידו סעיד (חזמ"ק באתב"ש) ואת בנו יוסף לנקוט בצעד מעשי: זָרְזָה גוֹלָה לְחֶרֶץְךָ / קוֹם וְנִקְבִּיל הַיְדִידִים / וְעֲלֵה חֲזִמ"ק לְאַרְצְךָ / נִקְבָּצָה כָּל הַשְּׂרִידִים / גַּם בְּנֵךְ יוֹסֵף יַעֲיָצְךָ.

שיר אחר שיש בו עדות גלויה לכך ששבזי היה ממאמיני שבתי צבי הוא 'מסאן פי רצא רבי', שבו הוא מעמיד את שבתי צבי ואת נביאו נתן העזתי במעמד כמעט אלוהי, כשהוא פונה אליהם בתארים ובבקשות שעל הרוב מכוונים בשיריו לאל. את נתן העזתי הוא מכנה 'אהובי הַחֲמוּד נָתַן', ומבקש ממנו עזרה: עֲלֵי הַדֵּל תִּבְקֶשׁ.

עניין מיוחד בדבריו הישירים אל שבתי צבי: שְׂכָה שְׁבִתִּי צְבִי וְעֲלֵה מְלָכוּתְךָ. גם אותו הוא מכנה 'אהובי' ומצהיר על שהוא מאמין בו וכי הוא מוכן לנטוש את רכושו הקרקעי בתימן וללכת אחריו, ואף מבקש ממנו מחילה, ככל הנראה על שלא הביע בגלוי את אמונתו בו או על כך שלא מימש את רעיון הגאולה על ידי עלייה לארץ ישראל: אֶהוּבִי כָךְ אֲנִי מוֹדָה / וְאֶרְוֶץ עִמָּךְ / וְאֶעֱזֹב הוֹן וְגַם שְׂדֵה / וְאֶבּוֹא אֶצְלְךָ / וְעַל פִּשְׁעֵי אֲנִי מוֹדָה / רָצָה עַל עֲבֹדְךָ.

2. תיאור המאורעות

שירים רבים כתב שבזי על שני המאורעות המדיניים הקשים ביותר שבאו על יהודי תימן בכל תולדותיהם בשל הפעילות המשיחית בשנים 1665–1667 – גזרת העטרות בשנת 1667 וגלות מְוֹזַע בשנת 1679. בשניהם היה מעורב בעצמו והוא כבר ממנהיגי הקהילה. שירים לא מעטים הקדיש לתיאור המאורעות הללו והם מהווים אחד המקורות ההיסטוריים החשובים לַיָּדַע עליהם. כך בשיר הקצר 'בהתכ"ז גזרו על העטרות' תיאר את מוראות שנת 1667, ואלו בשיר 'וצלנא האתף אלאחאן' תיאר את יציאת הגולים מכל רחבי תימן לַמְוֹזַע בשנת 1679.

שבזי מעלה לעתים קרובות את הלחץ הבלתי פוסק על יהודי תימן מצד השלטונות ומצד האוכלוסיה הסובבת להמיר את דתם לאסלאם, תוך כדי הפגנת גאון כלפיהם והשפלתם, כגון בשיר: וְדוֹן קָמִים וּמַחְשָׁבָתָם לְהָרַע וְחִמְדָּתָם לְגִלּוֹת אֶת קְלוֹנִי / יְסִיתוּנוּ בְּהַבְלִיָּהֶם; וכן בפיוט 'אל בית המלך': יָזְמוּ בְּנֵי עוֹלָה בְּעֶצֶה נִבְעָרָה / בְּקֶשׁוֹ דֵּת קִדְשׁ לְהִמְיֵר בְּדֵת זָרָה / הִחְלִיקוּ לְשׁוֹנָם וְגַם דְּבָרוֹ סָרָה. שבזי גם מתייחס לחורבן בתי הכנסת על ידי השלטונות ולגזרת היתומים, דהיינו אסלומם של יתומים יהודים בכפייה. כך בשיר 'מסא פי רצא אלרחמאן': וְכַס אֶתְגִּירַע אֶלְאֲגָבָן (וכמה אשתה מן הצרות) / וְהִיכַל דֵּת מְגוּלָה / וּפָרָא בָּא בְּתֻאֲנִיּוֹת / וְהִחְרִיב בֵּית פְּנִסְיֹת / בְּנוּיֹת הֵן לְתַלְפִּיּוֹת / [...] גִּזַּל יְתָמִין דְּטַפְלָא. המוסלמים אף נהגו ללעוג ליהודים, בטענה שתוקף דתם חלף מן העולם וכי כתבי הקודש שהם מחזיקים בהם מזויפים, והראיה הניצחת היא בכך שמאמיני דת משה מנוצחים והשלטון מצוי בידי המוסלמים: מְהַתֵּל עָלֵי דְתִי / וּבּוֹזָה לְתוֹרָתִי ('איומה בהר המור').

בייחוד מרבה שבזי להתייחס בשיריו לגזרת העטרות כסמל להשפלה הלאומית של קהילת יהודי תימן על ידי השלטון המוסלמי: וְצָרְתוּ בְּאַלְיָמָן נָאִם (ונעשיתי בתימן נרדם) / בְּלִי עוֹז וְעֶטְרָת (בשיר הנ"ל). ה'עטרה' היא סמל האדנות והכבוד – בניגוד למצבה של יהדות תימן בגולת הישמעאלים, השרויה בכוז ובהשפלה: אֵיכָה בְּתִימָן חָלְלוּ שֵׁם קִדְשְׁךָ / הָשִׁיב עֶטְרָתִי אֲשֶׁר הִפִּילוּ ('צורי רצה על דל מקוה חסדך'). ה'עטרה' אף הופכת להיות מוטיב לאהבת הקב"ה לישראל: אֵיכָה בְּתִימָן אֶהְבֵּתִי נִשְׁכָּחָה / סָרָה עֶטְרָתִי וְהִמְצָנְפָה ('מי נשקני ואני נרדפת'). החזרת המצב לתקנו, המעבר מן הגלות אל הגאולה, אף הוא מסומל ב'עטרה': וְהַגְבִּילִי בְּשָׁלוֹם עַל שְׂרִידִים / וְתַחֲזִירִי לְרֵאשִׁיָּהֶם עֶטְרוֹת ('אל נורא ואיום בגבורות'); וכן: תָּשׁוּב עֶטְרָה תַעֲלֶה לְרֵאשִׁי / בְּרִצּוֹן קְדוֹשִׁי / שׁוֹבָה ה' חֲלָצָה נִפְשִׁי / דִּי בְּעֻנְשִׁי ('שישי גברת שמחי ללבי').

דומה כי לא רק הרצון לתעד את שאירע לעם ישראל שבתימן בשנים הללו הוא שהנחה את שבזי להתייחס לכך, אלא גם תחושת אשמה מסוימת, שהאמונה המשיחית בשבתי צבי בשנים שקדמו לשנת 1667 היא שסיכבה את התוצאות האיומות שנחתו על ראש יהודי תימן. הוא עצמו עמד – יש להניח, עם אחרים – בראש הגולים לַמְוֹזַע, כמי

שנושא אחריות לא רק כמנהיג לאומי, אלא גם כמי שהטיפ בשירתו לאמונה המשיחית. על כל פנים, שבזי מבקש הסבר לתוצאות העגומות לא רק בעבור עצמו אלא בעבור הקהילה כולה. כמי שהיה הוא עצמו מחסידי שבתי צבי, אין הוא מוכן להטיל על הקהילה בתימן את אשמת הגזרות שבאו עליה בעקבות האמונה המשיחית הכוזבת. בשיר 'מסאן יוהי אלחצרה', המכוון לחזק את רוחם של יהודי תימן הוא מבקש מאת האל לבטל את הגזרות של המוסלמים מתוך הפרת ברית החסות שהוענקה ליהודים. ישראל לא חטאו וכל חטאם הוא אך בכך שהאמינו בביאת המשיח: הלא פָּרָא בְּרִית הַפֶּר וְרוֹתֵם פְּדוּד / וְעַל לֹא חָטָא אֲנִי נִכְרָה וְיִגַּע וְעִנָּה / וְכָל הַחָטָא וְהַסָּפָה / בְּאַמְרֵי פִי מְשִׁיחִי בָּא. טיעון זה חוזר גם בשיר 'בהתכ"ז גזרו על העטרות', שהמשורר נמנע מלבקש בו מחילה על חטא כלשהו, אלא תולה את הדבר בכוונה הרעה של המוסלמים: בְּהִתְפַּזְזוּ גִזְרוּ עַל הַעֲטָרוֹת בְּנֵי אֵמָה לְבִזּוֹת אֶת זִקְנֵי. ככלל, שבזי אינו מייחס לקהילות תימן בני דורו את סיבת הגלות וייסוריה וגם כאשר הוא מזכיר את החטא שגרם לכך, הרי חטא זה אינו של בני דורו שבתימן אלא החטא הקוסמי הקדום על פי התפישה המיסטית של הקבלה. ההכרה בחטא היא במישור האישי-הפרטי ולא במישור הלאומי. למעלה מכך, שבזי לא איבד אמונתו המשיחית גם במהלך המשבר הגדול לאחר שסוכלה התקווה לגאולה המיוחלת ונשאר מלא רוח כיסופים וציפיה, כפי שהתבטא בפיוט לכיפור שנכתב כבר לאחר המאורעות הקשים: "תמיד אני צופה יום הגאולה" (כפור אשר עבר יום המחילה').

3. הטחת קללות ודברי בוז בשלטון המוסלמי וברתו

מתוך האמונה העזה שאין כל רע בעצם האמונה המשיחית, ומתוך הכרה עמוקה כי אין לשלטון המוסלמי כל זכות לדכא את עם ישראל וכי אין כל תוקף מוסרי-מדיני לחוקי האפליה נגד המיעוט היהודי ולהשפלה שהיא מנת חלקו ללא הרף, אין שבזי חוסך שבט לשונו מן השלטון המדכא ומטיח בו האשמות קשות, קללות ולשונות של בוז בהפלגה יתרה. כנציג עם ישראל, משיב שבזי לשלטון הרשע כגמולו, אך זאת כמובן במלים בלבד, אולי מתוך תחושת תסכול עמוקה של חוסר יכולת להגיב באופן מעשי. הרי זו מעין בריחה אל מציאות מדומיינת, שבה המלים יכולות לתת פורקן לסבל ולתסכול. המשורר הזועם אינו חושש משימוש בלשונות עזים של בוז וקללה כלפי המוסלמים. בייחוד מרובה השימוש בכינוי 'פרא' בעבור המוסלמים, צאצאי ישמעאל על פי כינויו במקרא (ברא' טז, יב). כך בשיר 'איומה בהר המור': וְיִשְׁפּוּף חֲרוֹן אַפּוֹ בְּפֶרֶא הַפֶּכְפְּכִי / וְעוֹבֵר וּמִתְעַבֵּר וְדָתוֹ מְכוֹעֵרִי. לאחר מכן באה חרוזה אפוקליפטית ערבית שבו עולה דמות המשיח ככפיר אריות המשמיד את החזיר, המסמל את אורמילוס הרשע ואת בני עמלק. שבזי מתאר את עלילות הגבורה של המשיח גם בשיר 'מסאן פי רצא רבי', כשהוא שופך את כעסו על המוסלמים ('בן אמה', הגר שפחת שרי) המשעבדים את ישראל שבתימן, על ידי תיאור מפתלם: וּבֶן אֵמָה אֲוִיל פֶּקַע / יִרְכִּיו נּוֹפְלוֹת / גָּאוֹן שָׂרוֹ תְּהוֹם שֶׁקַע / וְרִגְלָיו צוֹלְלוֹת.

הדברים הקשים כלפי המוסלמים באים אפילו בפיוט 'בלילי כפור', שעניינו אמור להיות ביחס שבין הפרט לבין האל בלבד, בהשקפה האסכטולוגית שלפיה יאבדו המוסלמים את שלטונם ולא ימשלו יותר בבני העם היהודי: וּפָרָא מִבְּאִישׁ בְּגָאָה / יְגִלָּה יָהּ אֶת עֲוֹנוֹ / וּכְמוֹ אִשָּׁה דָּוָה / יִיָּצְרוּ צַעְדֵי אוֹנוֹ / בְּיוֹם דִּין יִחָרַד הָמוֹנוֹ / וְלֹא יִצְלַח לְמַלּוּכָה / [...] / לְמַלּוּכָה לֹא יִצְלַח / בְּיוֹם בּוֹא יְשׁוּעָתָנוּ / יִהְיֶה נִתְעַב וְנֶאֱלַח / וְתַעֲמוֹד מִלְכּוּתָנוּ / וְלֹא יִחְזִיק בְּשִׁלַּח / וְלֹא יִמְשַׁל עֲלֵינוּ.

מוטיב ייחודי, בעל מגמה פולמוסית אנטי-מוסלמית ברורה, המאפיין את שירת שבזי, הוא כי בעת הגאולה יעמוד משה רבנו או משה ואהרן – לצד המשיח – בראש הגולים החוזרים לארץ ישראל, כמאמר חז"ל: 'כגואל הראשון כך גואל האחרון' (במדבר רבה יא, ג). כך דרך משל אומר שבזי באחד משיריו המפורסמים, 'בְּרִיק אֵלִימָן יִשְׁעֵל': בְּיוֹם יִעֲלֶה גּוֹאֵל וּמִשָּׁה בְּרֵאשִׁיכֶם / מְלִיָּה לְיִשְׂרָאֵל / בְּמִדְבָּר בְּשׁוֹבְכֶם / [...] בְּיוֹם נִעֲלֶה לְעִיר / וּמִשָּׁה בְּשִׁיר יְרוּשָׁן / וְלֹא יִתְּנוּ יִתְרוֹן.

וכן כתב שבזי במספרו 'אהה על רב נפטר': שְׁמוּעָה שְׁמַעְנוּ פִּי קְרוֹכָה יְשׁוּעָה / וְאִזְ נִשְׁמַע מִבְּשָׂר וְקוֹל שׁוֹפָר תְּרוּעָה / וּמִשָּׁה וְסִיעָתָהּ יִעֲלוּ בְּתִשְׁבּוּעָה. שימוש מרובה ומכוון זה של מאמר חז"ל נועד להרחיק את טענת המוסלמים כי פקע תקפה של תורת משה וכי מוחמד הוא אחרון הנביאים ('כֹּאתֶם אֱלֹאֲנִבִּיאִים').

שירת שבזי היא שנתקבלה בקרב יהדות תימן, על כל פלגיה האנתרופולוגיים, הרעיוניים והדמוגרפיים, עוד סמוך לאחר פטירתו – ואולי עוד בחייו – כיצירה לאומית העומדת הרחק מעל יצירת משורר יהודי עברי אחר כלשהו. שיריו בוצעו בכל המפגשים החברתיים של יהודי תימן, כגון שלוש סעודות השבת ומסיבות החתונה לסוגיהן. בעיצומם של המפגשים הללו ציירו שירי שבזי בפני בני קהילות תימן את המציאות הממשית שחיו בה, את היחסים הקשים עם השלטון המוסלמי ועם הסביבה המוסלמית, נתנו פורקן לרגשי העליונות כלפי המאמינים המוסלמים, ובעיקר העמידו לנגד עיניהם את המציאות המדומינת של הגאולה העתידה לבוא בקרוב, עתיד של היפוך המציאות האקטואלית שבו ישלוט עם ישראל באויב שיוכרע ויושפל על ידי המשיח. בכך היתה שירת שבזי מזרז לנפשם הפצועה של יהודי תימן בימי שלטונם של אַסְמַאעִיל ואלמדהי אחמד ועל ברכיה גדלו במשך שלוש מאות השנים מאז. ממנה שאבו תעצומות עוז להוסיף ולשאת במסורת ישראל, בתקנה לגאולה שנכזבה פעם בפעם ולהיחלץ לעלייה לארץ האבות.

ביבליוגרפיה

- Michel Garel, *Guerre des échecs, échec à la guerre: de la ruse d'Ibn 'Ammār à la muse d'Ibn 'Ezra*. In: Monferrer Sala & S. Torallas Tovar (eds.), *Cultures in Contact: Transfer of Knowledge in the Mediterranean Context, Selected Papers*, pp. 141–150. Cordova 2013
- Johannes den Heijer & Joachim Yeshaya, Solomon Ben Joseph Ha-Cohen on Fāṭimid Victory: A Hebrew Ose to al-Mustansir Billāh and Badr al-Jamālī Reconsidered. *Al-Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean* 25, pp. 155–183 דן-הייר וישעיה 2013
- יוסף טובי, מגילת תימן. ירושלים
-- עברית, ארמית וערבית בשירת יהודי-תימן. פעמים 30, עמ' 22–3
-- (מהדיר), אברהם בן חלפון: שירים. תל אביב
-- קירוב ודחייה: יחסי השירה העברית והשירה הערבית בימי הביניים. חיפה
-- שירת החול העברית בספרד כשירה חצרנית – האמנם? ספר היוכל לכבוד פרופ' אמנון שילוח [=בין עבר לערב ד], עמ' 46–62. חיפה
Yosef Tobi, Abraham Ibn Ezra: The Poet. *Iberia Judaica 4: Abraham ben Ezra, un científico europeo univarsal*, pp. 105–126 טובי 2012
- (מהדיר, בשיתוף פלטיאל גיאת), שלום שבזי: שירים. תל אביב
יהודה עמיר, שירתו של רבי יוסף בן ישראל: תימן, סוף המאה ה־טז וראשית ה־יז. עבודת דוקטור. אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן
עזרא פליישר, שירת-הקודש העברית בימי הביניים. ירושלים²
זכריה אלצאהרי, ספר המוסר. מהדורת יהודה רצהבי. ירושלים
טובי תשמ"ו
טובי תשמ"ז
טובי תשנ"א
טובי תש"ס
טובי תשס"ח
טובי תשע"ג
עמיר תש"ס
פליישר תשס"ז
אלצאהרי תשכ"ו

